

НА ПІВНІЧНИХ МЕЖАХ

(Невигадані оповідання)

Приїхавши з Холма на Володавчину, гостюю в знайомих господарів. Кремезні й здорові, блакитноокі та попелясто-волосі, вони вже самим виглядом своїм нагадують, що й ми маємо свою Північ. Справді ж бо — про Східну й Західну Україну чуємо раз-у-раз, про Південну вряди-годи, про Північну — найрідше. Україна в'яжеться в уяві з степом неозорим, — але повірте, Дорогий Читачу, що й темні бори нашої Півночі теж, як і степ, широкі-безкраї...

Коли мандрує людина довго темним бором, між тісними колонами височезних угору, в небо, тужно вп'ятих сосон, в урочистій півтемряві, у сторожкій, прочуттям незнаного сповненій, тиші, зрідка тільки перерваній дзвінким пошумом гілок — тоді дивний

Столітня дерев'яна хата в с. Бубель Старий пов. Біла Підляська фото Б. Данилович

настрій охоплює душу. Опадає на дно душі все буденне й дрібне; давні спомини набувають скляної прозорості. Вслухайтесь тоді в лісову тишу, і вам здасться, що вона починає грати спершу тихим, ледве чутиим, а потім голоснішим урочистим хоралом.

Люди, що народилися й зросли в лісах, мають душу лісову, заворожену, інакше від „польової“. Це люди, що звикли слухати тишу...

Господина поряється: перебирає у мальованій, залізіям міцно окутій, скрині свої скарби жіночі, старосвітські. Рушники червоно хрещаті, спідниці з важкої вовни — лопотючі, у сотні дрібних бриж складані — розкриваються, неначе віяло, обшиті навкруги багатьма рядами вузьких зелених шовкових стяджок. Не крамне воно, не тендітне — у посар переходить від бабуні до доньки, від доньки до онуки. Як тут утриматись від спокуси — вдягнутись по-старосвітському, як колись вдягалися у Вириках, у Кривовербі, Голі, Коденці, у селах великих, багатолюдних, неспокійних і співучих. Простяглися ці села довгими сірими шнурками, втулені поміж пошум соснових лісів, поміж спокій попелястосірих ланів. Це земля така там: „попелюха“ зветься по-підляському. Не така родюча, як ота чорна боровина під Грубешовом, але й краща за оті піски мертві, що на них села підляські надбужні, коло Угруська, важко бідують. Родила попелюха хліба, Богу дякувати, доволі — люди з голоду не хиріли. Росли, як молоді дуби лісові, виростили міцні, сіроокі, блакитноокі, попелястоволосі — люди нашої Півночі.

Мандруєте Підляшшям: земля попеляста — то рівна як стіл, то ледве помітно надимається широкогрудими пагорбками. Соснові ліси замикають обрій. Коли придивитесь до смуги лісів на обрії, бачите, що їхня темна, насичена зелень неоднакова: мигтять нюансами шляхетної емалі. А луки знов яснозелені, мокрі — на всьому підляському краєвиді лежить ранішня вогка акварельна прозорість. Це українська Нордика...

Господар розповідає з захопленням, що то за село таке надзвичайне — Коденець, як шумувало це село за польських часів, виходу шукаючи... Дехто готовий був порятунку із Сходу чекати, але був у Коденці один паруб'яга розумний і заповзятий, що дуже проти цього повставав і багатьох на свій бік прихилив.

А потому почув, що земля горить у нього під ногами — дуже вже поліція польська почала на нього наслідати. Темної ночі стукнув у вікно до парубка друга. „Здоров бувай, друже, а я мандрую у далекий край!“ Чули про нього потому: був на Закарпатті, а як прогуло Закарпаття — знов слід загинув. Марно жде вістки старий батько — де син пробуває. Може поліг, а може блукає далекими світами, шукаючи такої правди, що як повернувся б до свого села, то всі люди, повні сумнівів селянських-лісових, водногласно сказали б: „Оце то все правда!“. І ще не знайшов...

— „А коралі у нас отак-о носили колись: не навколо шиї, а від плеча до плеча начіпляли“, — показує господина.

...Духмяним медом гречаним — згуслим липневим сонячним промінням пахтять — аж дух забиває холмський жовтий, як мед, тютюн. Придивляючись, як тато кришить його ножем, діти — троє маленьких дівчаток льняноволосих, яснооких, кумедно, як пташенята, задерши голови вгору, співають товесенькими голосами пісню про люльку, що „змолоду курилась, з полиці впала та й розбилась“. Слова пісні

знайомі: дівчатка співають, як на ярмарку „дівчина хустку брала, люльку сторгувала“.

„За люльочку копійочку,
За тютюн три гроші —
Кури, кури, мій миленький,
Чорнявий, хороший!“

При цих словах особлива ніжність бренить у дитячих голосах, аж заздрість бере до тих, кого згадують вони колись своїми миленькими й хорошими. Проте правічний гумор український пробивається й крізь дівочу ніжність... Співаючи далі, як парубок-недотепа, повертаючись із ярмарку, налякався гуски на дорозі, заплутався в гарбузинні та й наробив шкоди у городі, дівчатка не можуть витримати й розбризкують по світлиці безжурний сміх.

Знайомі пісня українська, тільки мелодія змінилася тут — на північних лісових горах і дивно якось підстрибує вгору тон на передостанньому складі кожного рядка пісні.

Господарям пісня нагадала щось своє, близьке, хоч і давно проминуло — задумалися...

— Стара це пісня тутешня, — каже господар. — Дід жінчин дуже її співавши любив. Твердий калакут був, уніят „упорствуючий“. Царська влада виселила була його з Холмщини, аж після революції повернувся. Але й українець був завзятий. Будеш мати дітей — не наважуйся до чужої школи посилати — жінці моїй казав. По-своєму нехай вчатся, понародному...

— Чи ж справді й такі калакути бували? — дивуюся. — Тож вони до польщини більше тягли!

— Правда цьому, але жінчин дід був Василь Ткача приятель. Як почне було про Ткача розповідати, то цілий вечір розповідає — не спиниш...

— А хто ж такий був той Василь Ткач?

— Як, а хіба ж ви „Збірки“ не читали? Це ж поет був український...

З щирим засоромленням мушу признатись, що про всіляких поетів українських чув, а про Ткача не чув ще до цього часу нічого. Трохи здивована моїм нецвтом, господиня з самісного споду кованої скрині, з-під усіх скарбів жіночих витягає чималу сірозелену книжчину. Таки так: „Василь Ткач. Збірка“. Проти факту не встоїш...

Читаю дивні дива і очам віри не йму. Правду казав Шекспір: „Багато є такого, друже мій Горацію, що і не снилось нашим мудрецам“. Ось послухайте: Під кінець минулого сторіччя проживав у містеч-

Підляська бабуся фото Б. Данилович

ку Славатицях на Підляшші звичайний собі народний учитель.

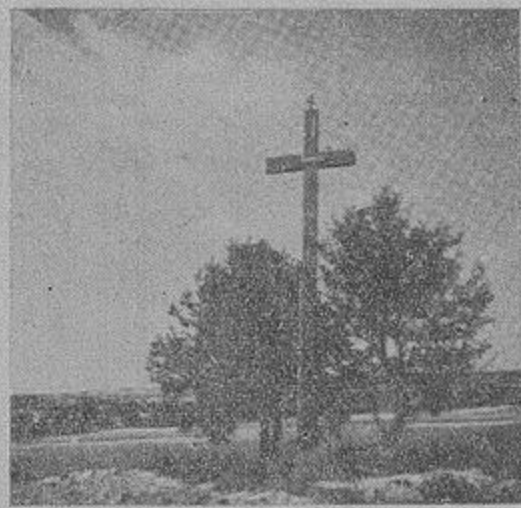
З селянської вийшов родини: кість від кости і кров від крові місцевого люду. Вчився, як усі за тих часів, азбуки церковної й світської, закону Божого, трохи граматики й арифметики, а передусім напам'ять багатьох віршів. Спершу легких: „Ветер, ветер ти магуч, ти ганяєш стада туч“..., „Румяної зарбою накрился восток“..., а потому й тяжчих: Жуковського, Лермонтова, Пушкіна. Віршів не жалували тодішні вчителі своїм учням. В ритмі співучому віршів вливали в їхні голови „правильний язик“, монотонною декламацією московських віршів присипляли, вколювали те, що дримало на дні душі учнів: міцне, але неформлене, пережите, але неназване, відчуте, але невисловлене, — „неправильне“, „просте“, „мужицьке“, „хахлацьке“, уваги освіченої людини, на думку вчителів, ні трохи не варте.

Вчився віршів і Василь Ткач, вколювався розмірним ритмом. Але оте на дні душі — темне й придушене — спокою не давало. У міцній голові молодого вчителя, остриженої, мабуть, за тогочасною народношкільською та псаломщицькою модою, „під йожика“, важилися сумнівні селянські-лісові, думка думку побивала; тріщали міцні обручі, що в них забилася-закула ця голову непокірливу московська школа з її „уроками“ вивченими напам'ять від дошки до дошки, з її правдами простими й незрушно непомітними (бо про інші ніхто не чув, не казав).

(До речі: тоді вже років більше ніж триста минуло від того часу, як шляхтич Василь Тяпинський продав свою маєтність убогу, щоб придбати друкарню та розповсюджувати з неї пристрасний заклик не забувати, а вчитися свого „природженого язика“. Бо ж вже до того декотрі дійшли, що й письма свого стидуються! А втім, Ткач про Тяпинського анічогісько не знав.

Гуркотом підземних засипаних і притоптаних сил, прозвістям прийдешніх вибухів прогрімів голос Шевченка. І цей грім не дійшов до Ткача. У бібліотеці Славатицької народної школи не було „Кобзаря“...).

Самотужки, власними стежками йдучи, дійшов помалу Василь Ткач до того самого висновку, що

Придорожній хрест фото Б. Данилович

й колись у XVI ст. Тяпинський: не шануючи природженої мови, тратять люди й розум природжений.

Вчити в школах, писати книжки „по-просту“? З „простої“ мови всі глузували. Ткач не боявся, що глузуватимуть з нього. Походив з багатьох поколінь тих підляшан, що, попід самими ляхами, під самими мазурами живучи, стоїчно трималися свого, всупереч усім глузуванням панків, прошепанків, полупанків та сусідів — мазурських хлопів. Ці підляшани навчилися з своєю рідною гордістю носити свій селянський доморобний „сукман“. Та й хто тут був плебеем, а хто аристократом? По геть усій Холмщині та Підляшші рясно розсіяні старі городи княжі. Від прастарого Червеної почавши, через Грубешів, Ухані, Кумово, Холм, Стовпе, Угруськ, Володаву, аж до Воїня, містечка геть на півночі, аж до Берестя — все колишні городи, з літописів відомі, обсажені колись дружинниками й боярами, воями й дорадниками княжими, цієї землі правителями й держателями. Куди ж вони подівалися? Чи без нащадку повигибали, чи всі попольщилися — задля достатків і лакомства? Якби так справді було, то чому ж тоді так багато на Підляшші та Холмщині селян з прізвищами „Боярчук“ і „Боярський“? Чиї вони нащадки? На Підляшші збереглися навіть цілі села боярські.

„Бояри (по-народному „боярі“ — з наголосом на останньому складі), — читаємо в записках Ткача, — це селяни кількох сіл у внутрішній частині Володавського повіту: Грабівка, Вирики, Капленоси, Волоськоволя і ще декілька менших сіл.

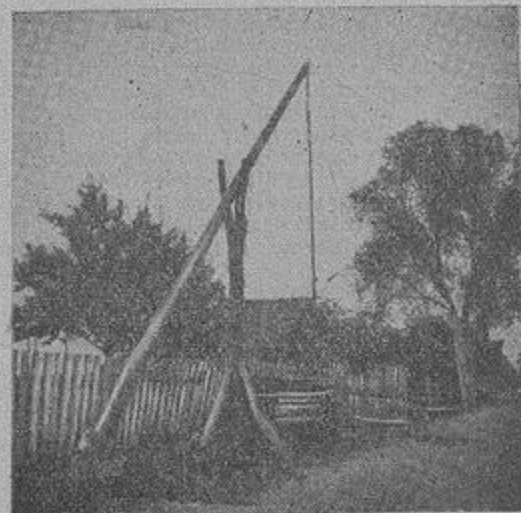
Про село Грабівку кажуть сусіди: „Там живуть боярі“. „Оженився з боярівною, боярське весілля“ — кажуть, коли хтось візьме дівчину з такого села і — певне — в жилах рідко котрої підляської селянської родини не пливе кров якоїсь боярівни.

Вибирати колись мусли бояри — або уряди й маєтки, або честь і вірність. І було тоді так, як буває тоді, коли збіжжя віють, коли полова летить угору, а зерно важуче й повноцінне вниз опадає. Все, що продажне було, без пуття й чести, відвіялося від українства, по урядах, дворах і фільварках засіло, а справжня вірність і відвага лицарська, справжня честь боярська у землю до часу вкопалася; потративши помалу „гонори“ й маєтки, на село пішла, під солом'яну стріху.

Ні, не боявся Ткач, що глузуватимуть з нього. Але для своєї ідеї хотів здобути міцні докази.

На дозвіллі твердою ходою міряв порожню шкільну класу. У кутку стояла дерев'яна рахівниця з великими дерев'яними колодками на дротках для цілих чисел, меншими — для дробів. На розвішаних по стінах, звичайним сільським сірим полотном підліплених, мапах голубіли казкові далекі океани...

— Це все не штука по-нашому розповідати — і арифметику, і географію. Але з літературою як? З хрестоматією?

Журнабель у підляському селі фото Б. Данилович

— „Література, — казав колись „преподаватель” у „второкласній” школі для вчителів, — це основа виховання. Вона ушляхетнює і розум, і серце. Літературна освіта творить інтелігентну людину”...

Воно правда, — думав Ткач, — але як же його бути? Поскладати хрестоматії з народних оповідань, з пісень весняних підляських про князя Нейментура, що про нього вже ніхто й не пам'ятає, хто він такий був? Замало буде цього: скажуть, що все це темнота, що не доросла наша мова до того, щоб писати нею так, як писали Жуковський, Лермонтов, Пушкін.

Портрети „клясиків” російської літератури допитливо дивилися з стін на Ткача. У кутках їхніх уст причаїлася глузлива посмішка: така сама, яку ховав пан інспектор, коли Ткач, пояснюючи щонебудь учням, проривався „простонародним” словом.

А в душі Ткачевий назрівав бунт. „А ось і втну, ось побачите!” — погрожував портретам.

Вітряк, типовий для підляського пейзажу
фото Б. Данилович

Пригадав собі, як за дитячих років, вивчаючи напам'ять російські вірші, співаючи їх монотонно, він виривався іноді з-під їхнього співучого ритму і починав думати: що воно значить, оте, що в тих віршах написано? Не було іншого способу, як слово по слову перекладати.

Тоді майнула думка: ось буде доказ найкращий! Кажуть, що груба й бідна наша мова, що не можна нею писати так, як писали Лермонтов і Пушкін. Як написати щось від себе: скажуть — погане, далеко до Пушкіна. А якщо так перекласти Пушкіна й інших клясиків, то тоді вже й комар носа не підточить. Тоді з'являться такі Гоголі, що по-нашому будуть писати, а не по-московському, з'являться свої клясики.

Знаю, Дорогий Читачу, що дивно вбогим і далеким анахронізмом видадуться ці думки провінціального вчителя з кінця минулого сторіччя. На Ваш погляд, тільки у глушині лісових нетрів могли виринати такі думки.

Коли так думаєте, то довідайтеся, що...крізь олив'яно-сірий петербурзький туман, уздовж холодної чавунної Неви простував низенький, кремезний, руський державний радник. Туман був пронизливо-вогкий і холодний, але радник розстібнув поли шинелі, показуючи формений вічмундир і орден на шиї. Радник був червоний і гарячий. Він стискав кулаки, а крізь зіплені зуби виривалися й лякали зустрічних петербуржців незрозумілі для них згадки про якогось „лисого дідька” і ще більше загадкову „ковіньку в зуби”.

Перехожі не знали і не повинні були знати, що державний радник Олександр Гнатович Лотоцький був у столиці імперії таємним амбасадором таємної, катакомбної київської Старої Громади, дружнього товариства привдагнених у довгополі професорські сюртуки — чеснотливих вестальок вже мало-що не згашеного святого вогню українства.

Радник повертався від цензора, схвилюваний і розлючений до краю. Цензор виявив крем'яну твердість: „чин” державного радника і орден на шиї не справили на нього враження. З кишені шинелі радника стирчав згорнутий в рурку зшиток з українськими перекладами Пушкіна. Це були переклади не Ткача, а відомих тодішніх українських поетів. Але спонукою до цих перекладів були ті самі мотиви. Цензор зрозумів „небезпечність” цих мотивів.

Державний радник, повертаючись додому і викидаючи з себе помірковано непристойну лайку, не думав про Ткача, бо його не знав. А Ткач не знав про державного радника.

З таким самим упертим завзяттям, з яким його предки корчували підляські ліси під вузькі гони попелястосірих нивок, засів Ткач за переклади. Так повстала надрукована у Варшаві „Збірка”.

Ткач поперекладав і короткі вірші, і довгі поеми північно-українською підляською говіркою. Немає в його перекладах ніяких слідів впливу літературної української мови, нема слідів стилістичного впливу Шевченка.

Правопис „Збірки” вказує на те, що Ткач начебто не бачив навіть тих „рижкою” друкованих халтурних видань, що їх масово випускали для українського села спиритні московські книгарі: ні завалашчого пісенника, ні збірки придуркуватих малоросійських анекдотів.

А водночас, у передмові до „Збірки”, скільки було віри у майбутній розквіт українського слова, у майбутніх „Гоголів, що писатимуть по-своєму!” А вкінці книжки стаття про гори Підляшшя: архаїчні, немов з грамот нашого середньовіччя живцем повибрані слова й граматичні форми, описані дбайливо та любовно.

Влився колись і Ткач до загального річища. Переглядаючи холмський часопис з бурхливих часів першої російської революції, виловлюючи з нього згадки про український рух на Холмщині („Просвіти” у Грубешові і Сільцях проіснували недовго — їх замкнули; шкільний інспектор прийшов на панахиду по Шевченку — знялася велика буча в чиновничих колах...), знайшов я коротку згадку про те, що Ткач мав великі неприємності від свого начальства за листування з українськими письменниками та громадськими діячами.

Ткач зробився тоді вже начебто нормальним провінціальним журналістом. Він прийняв псевдонім „Вік”, немов би хотів показати, що приєднується до біжучих течій свого часу, свого віку. А цей вік вірив у Державну Думу, у перемогу ліберальних течій, у конституцію. Але Ткач увійшов до свого віку дивними шляхами і назавжди залишився якийсь інакший. Начальство перекидало його з одної школи до другої, а кожне нове село на Холмщині було для Ткача немов нововідкритою Америкою. З здивуванням описував він у своїх дописах до холмської „Нової Бесіди”, як на південній Холмщині селянин оре на такій стрімкій вапняній горі, на яку підляський кінь боявся б навіть подивитись.

І в кожному новому селі цікавили його земля і люди. Ткач щиро тишився, коли знаходив у селі людей гарних, дужих і здорових. „А чому то ви всі такі мальовано хороші?” — радісно питав він сільську молодь біля Потуріна на Томашівщині. — „Бо в нас батьки й матері були такі!”, — відказали йому. Роздумуючи над цією відповіддю, доходив Ткач до своєрідного расизму. „Справді, — писав він, — краса цього народу залежить від родової спадщинності... Іхній рід не приймав чужорідної примішки і чистий родовий тип зберігся до цього часу”. Етнографічними дослідженнями (більше ніж сотню народних пісень надрукував у часописі „Живая Старина”) Ткач намагався встановити, в котрих селах живуть найстарші роди Холмщини й Підляшшя, а в котрих трохи пізніші гості, на його думку, з Київщини і навіть з Полтавщини.

Уважно придивлявся він до моральних підвалин селянського життя: чи дружньо й приязно живуть люди в селі, чи міцно додержуються предківських традицій. З рідного села, Підляшшя, Холмщини поширилася його любов на весь український народ, а справа українська не була для нього абстрактною формулою: це була справа землі, яку орали й засівали його діди, справа конкретних живих людей — одного великого Роду.

А коли Ткач заїхав одного разу до села Черни на Грубешівщині і побачив високі вали на зеленій рівнині, щось дивне здригнулося в його душі. Нових знайомих Ткачевих — українських письменників і діячів цікавили справи народної освіти, популярної літератури. Цим зник цікавитись і Ткач. З погляду цих інтересів було не дуже важливе, що на червонській вали входили колись великий Володимир і мудрий Ярослав, що предки Ткачеві скородили, може, не тільки землю — попелюху, але й ворожі ребра. Проте Ткач чомусь увесь загорівся, вдрапавшись на червонські вали, а розпитавши місцевих людей про всякі знаходи й перекази, докладно описав усю місцевість. Стаття Ткачева стала у великій пригоді при розкопках у Черніні 1940 р.

Час вже кінчати нитку спогадів і думок. Потяг, сумно й важко зітхаючи, помалу розганяється, вирушивши з Холма до Рейвця. Сонце заходить червоно, криваво, на обрії, на сповитій вже у темні сутінки холмській горі червоно-золотим тризубим знаком загорівся Собор.

Здавалося часто, що тиша смерті лягла над землею. Але так тільки здавалося: у глибинах борсалось придушене життя. В землі невидиме насіння тліло, щоб прорости й процвісти.

Врузли у землю Ткачі терпеливо мережали плетиво самотніх думок, нікому невідомі літописці, ходячи за плугом, обдумували нечитані хроніки загублених по лісах історій. Прислухаючись до відгону затоплених дзвонів, нетерпляче ворухилися у тісних камінних саркофагах дружинники в гостровержних шоломах.

А коли нависли над землею такі чорні хмари, яких ще ніколи не було, коли б'ють із них раз-у-раз сліпучі блискавки, коли люди з жахом дивляться на вибух історичних стихій, коли піт і кров захляпують їм очі, то це найпевніший знак, що незабаром сонце встане над землею ясне, немов вимите з курявих млявих буднів.